

Interessante excursie op 23 juni 2018 naar de collectie-Max Elskamp in Luik

Janneke Groeneweg

Rond de klok van half elf verzamelden vanuit diverse delen van Nederland de eerste zes deelnemers aan de excursie zich in Maastricht. Na een kop koffie met overheerlijke vlaai voerde Frans Maes ons mee voor een extraatje in het programma: een kijkje bij de merkwaardigste zonnewijzer van Maastricht (Maastricht 02). Deze verticale wijzer heeft twee urenschalen door elkaar, waarvan er één van een horizontale zonnewijzer is. Heeft de steenhouwer extra indruk willen maken en er zonder voldoende kennis lustig op los gehakt? Is de steen een hergebruikte horizontale wijzer? Die vragen vielen niet eenvoudig te beantwoorden.

*De 'merkwaardigste zonnewijzer van Maastricht'.
(Foto: Jan ten Böhmer)*

Vervolgens reisden we de grens over; in Ans (bij Luik) voegden zich meer deelnemers bij de groep om te genieten van een prima Italiaanse lunch. Ondertussen bereidde Frans Maes zich in het depot van Musée de la Vie Wallonne voor op zijn uitleg bij een aantal zonnewijzers uit de collectie van Max Elskamp. De meeste zag hij zelf op dat moment pas voor het eerst in het echt.

Max Elskamp (1862-1931) was een Franstalige dichter uit Antwerpen met grote belangstelling voor folklore, waaronder ook zonnewijzers. Hij schonk zijn collectie van ruim 580 zonnewijzers en verwante instrumenten aan dit museum. Elf ervan staan permanent in een vitrine in het museum tentoongesteld. De overige bevinden zich in het depot. Frans koos, mede op basis

van twee gidsjes, vijftig exemplaren voor ons uit om te bekijken en toe te lichten.

De dames Manon Collignon en Aurélie Lemaire hadden de selectie zonnewijzers, keurig op inventarisnummer gesorteerd, uitgesteld. (Foto boven: Jan ten Böhmer, onder: Janneke Groeneweg)

In een knus zaaltje van het depot kwamen achtereenvolgens aan de orde: hoogtemetende zonnewijzers, poolstijlzonnwewijzers en azimutzonnwewijzers.

Per type behandelde hij de uitgestalde zonnewijzers chronologisch. Zo ontstond een prachtig en representatief overzicht van deze indrukwekkende collectie. Dankzij moderne technieken konden ook de kleinste exemplaren in detail bekeken worden, omdat ze meer dan levensgroot geprojecteerd werden op de muur. We zagen een enorme variatie aan afmetingen, materialen en technisch vernuft. In de meeste gevallen ging het om draagbare zonnewijzers, dus handzaam en inklapbaar of zelfs draagbaar als sieraad. De kleinste zonnewijzer was een flinke zegelring, de grootste een door David Coster gegraveerd exemplaar 'à la Capucine' met een diameter van 42 cm.

Via de videocamera van de smartphone konden zelfs de kleinste details van de zonnewijzertjes uitvergroot op de wand achter Frans geprojecteerd worden. (Foto: Janneke Groeneweg)

Veel exemplaren bleken prachtig gegraveerd; niet alleen qua wijzerplaat, maar ook qua overige versieringen. Hier en daar werd even uitgeweid over de theorie en hoe beperkingen van bepaalde modellen werden ondervangen. Ons geheugen werd opgefrist met betrekking tot Babylonische, Italiaanse en andere uren. En Frans ontdekte, nu hij de zonnewijzers in handen mocht nemen, nog aanvullende informatie voor zijn uitleg.

Hoogtemetende zonnewijzers

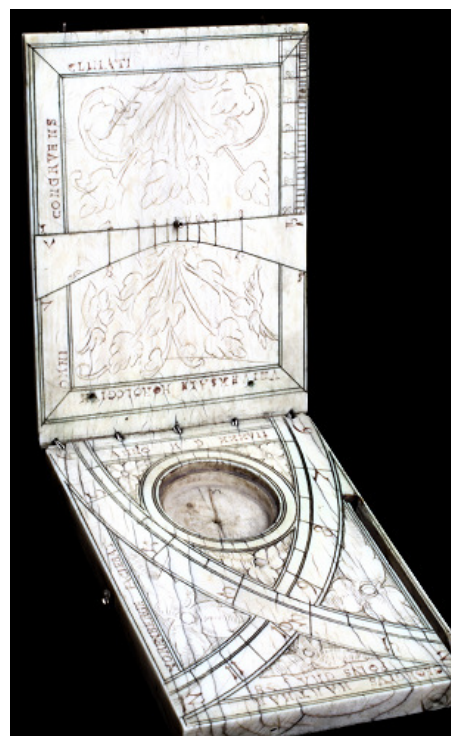
Als eerste bekeken we twee herderszonnewijzers; een cilindervormig exemplaar van hout met inklapbare metalen gnomon en een plat exemplaar van hout, met een houten, eveneens inklapbare gnomon. Er stonden ook diverse ringzonnewijzers uitgesteld. De meeste exemplaren met een verbeterde afleesbaarheid in de vorm van uurlijnen en een paar met een aangepaste vorm van de ring, een z.g. 'buik'. Opvallend was een zilveren zegelring met op de binnenzijde uurlijnen, een variant die teruggaat tot de 18e eeuw. In de categorie hoogtemetende

zonnewijzers toonde Frans tot slot naast een uurplaatje uit de collectie een replica van de uurplaat van Regiomontanus.

Poolstijlzonnewijzers

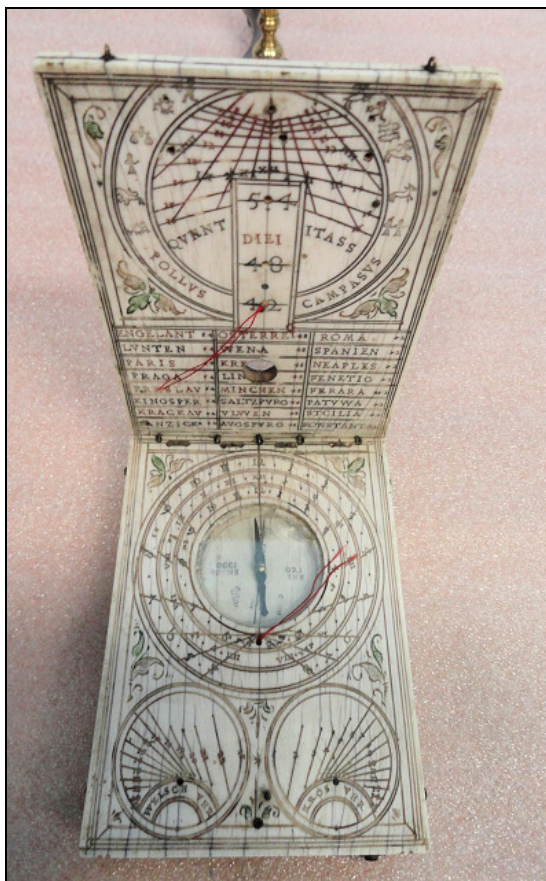
De bolzonnewijzer werd vertegenwoordigd door een miniatuur terrella (schaduwbol) uit de 18e eeuw met een diameter van ca. 5 cm. Ook heel klein was het opvouwbare horizontale zakzonnewijzertje met ingebouwd kompasje. Een koperen 'schatje' van ca. 4 bij 7 cm in opengeklapte toestand. Vervolgens toonde Frans een verticale oost- en westwijzer. Dit koperen exemplaar wordt vrijhangend gebruikt. Het is voor de breedte instelbaar, heeft een gnomon en slechts één set uur- en datumlijnen. Oost- en westwijzer zijn immers symmetrisch om de equinoxlijn én elkaars spiegelbeeld. Daarnaast heeft het een 'flap' waarmee ook de uren rond de middag gevangen worden.

We bleven bij het zakformaat, maar gingen over naar 'boekvormige' exemplaren. Om te beginnen een gesplitste horizontale zonnewijzer, dus met dubbele urenscala. Bij dit type is de deksel de schaduwgever die polair opgesteld wordt. Het getoonde exemplaar is van ivoor, ca. 8 x 5,5 cm groot en is vervaardigd door Georg Hartmann in Neurenberg in 1537. Op de achterzijde staat een tweekoppige adelaar en een spreuk.

Diptiekzonnewijzer van Georg Hartmann uit 1537. De opstaande randen zijn elk schaduwgever voor een halve dag. (Foto: © Province de Liège - Musée de la Vie wallonne)

De diptiekzonnwijzer (type Nürnberg) die daarna volgde bleek zelfs een 'quadrupliek'. Hij bestond uit vier bladen met een lijst van plaatsnamen met breedtes, Bijbelse taferelen en andere extra's, zoals kleine zonnwijzers voor Babylonische en Italiaanse uren. Deze stamde uit de 17e eeuw.

Twee bladen van een 'quadrupliek' van Tucher (inv.nr. 170) (Foto: Jan ten Böhmer)

Een voorbeeld van een horizontale zakzonnwijzer uit de 18e eeuw was een Butterfield-zonnwijzertje met verstelbare poolstijl, gemaakt van zilver en met bijbehorende cassette. Kenmerkend voor deze maker is de vogel die met zijn snavel de breedtegraad aangeeft bij de verstelbare poolstijl.

Eveneens uit de 18e eeuw was een Augsburg-zonnwijzer (equatoriaal) van zilver met een diameter van ca. 10 cm. Dit type is voor de breedte instelbaar en heeft een ingebouwd schietloodje.

Veel eenvoudiger materiaalgebruik was te zien bij een kleine magnetische zonnwijzer. Deze bestaat uit een papieren wijzerplaat met poolstijl op de kompasnaald, in een houten doosje met een diameter van ca 5 cm. Dergelijke zonnwijzertjes kwamen voor vanaf eind 18e, begin 19e eeuw.

De breedtegraad wordt op de Butterfield-zonnwijzer aangegeven door de snavel van het vogeltje. (Foto: Janneke Groeneweg)

In dit magnetische zakzonnwijzertje (inv.nr. 332) zijn het papieren wijzerplaatje en de poolstijl samen op de kompasnaald bevestigd. (Foto: Jan ten Böhmer)

Ingenieus was de meervoudige polaire zonnwijzer in de vorm van een crucifix, die door geestelijken aan een ketting gedragen werden. De achterkant kan uitklappen en bevat een kompasje plus een uitvouwbaar steuntje voor het polair opstellen. Daarna volgde een horizontale zonnwijzer 'à la Capucine'. Dit exemplaar stamt uit het begin van de 18e eeuw. Het is van brons en gegraveerd door David Coster. Deze zonnwijzer zal de deelnemers aan de cursus bekend zijn voorgekomen, vanwege de middagoverlap van de uurschaal die bij een schaduwgever 'à la Capucine' hoort.

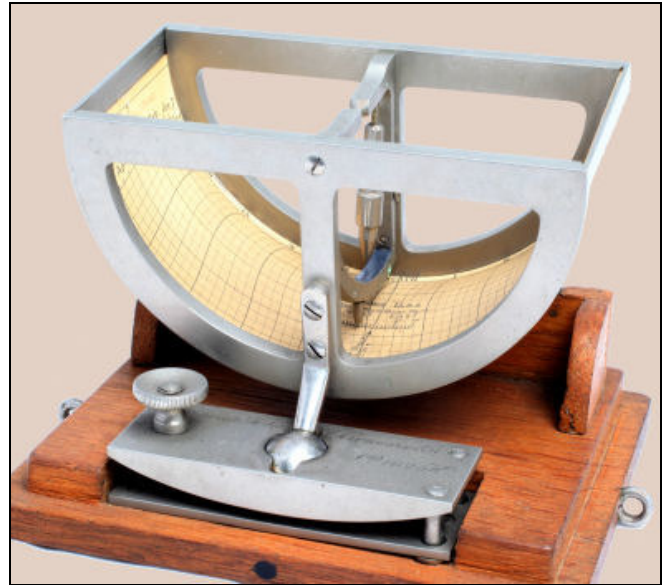
Het middagkanon dat daarna aan de beurt was, bleek niet nodig om ons wakker te schudden. Het relaas van Frans hield onze aandacht volop vast. Leuk om dit 19e eeuwse Franse exemplaar te zien.

Het crucifix (inv.nr. 467) heeft zes polaire zonnwijzertjes op de zijkanten. Met het steuntje wordt de breedte ingesteld; het blokje op het voetstuk bevat een kompasje. (Foto: © Province de Liège - Musée de la Vie wallonne)

Uit de tijd van de Franse Revolutie kwam een horizontale revolutionaire zonnwijzer. Deze gebruikt het aangepaste tijdsysteem, de z.g. revolutionaire uren, met dagen van 10 uren van 100 minuten. Dat tijdsysteem was maar een kort leven beschoren. De zonnwijzer is gemaakt voor de breedte van Vlaanderen. De maker moet een enthousiaste revolutionair geweest zijn.

De equatoriale zonnwijzer met tijdsvereffening die volgde was ook flinker van formaat, nl. ca. 40 cm breed en 30 cm hoog. De tijdsvereffening is hier verwerkt in de gnomon en het geheel is instelbaar voor de breedtegraad. Tot besluit van de categorie poolstijlzonnwijzers zagen we twee heliochronometers. Een exemplaar uit Parijs uit de 19e eeuw en een Ferguson Solar Chronometer van begin 20e eeuw, met een losse papieren schaal voor de tijdsvereffening. Die laatste had een ingebouwd schietloodje en had ook een instelling voor de lengtecorrectie.

In de Ferguson Solar Chronometer (inv.nr. 316) is de tijdsvereffening verwerkt in de tijdschaal. Er zijn afzonderlijke schaaltes per halfjaar. De declinatie wordt ingesteld op de boog in het midden, met een schietloodje als aanwijzer. (Foto: © Province de Liège - Musée de la Vie wallonne)

Azimutzonnwijzers

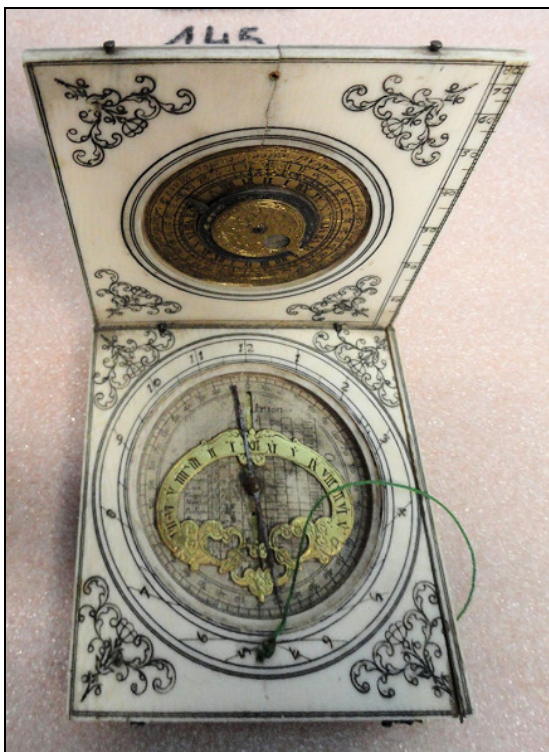
De eerste azimutzonnwijzer die Frans toonde was een spinzonnwijzertje. Een mannetje met een lange stok in handen balanceerde boven een tafeltje waarop de uren schaal en datumlijnen staan. Het tweede exemplaar was er weer een van zakformaat. Deze analemmatische zonnwijzer van koper was prachtig versierd en had een vernuftig schuifmechanisme voor datum en daglengte.

De achterkant van een analemmatisch zonnwijzertje (inv.nr. 349). De datum wordt ingesteld met het pijltje, wat via een listig mechaniek de gnomon op de datumlijn verschuift. (Foto: Janneke Groeneweg)

Als laatste toonde Frans een magnetische analemmatische zonnwijzer. Een prachtig, door Charles Bloud rond 1660 van ivoor gemaakt exemplaar uit Dieppe. De wijzer bestaat uit twee

'bladen'. Nadat de datum is ingesteld richt men de deksel op de zon, zodanig dat de bodem geheel beschaduwd wordt. Dan kan bij de kompasnaald de tijd worden afgelezen. Interessant is dat dit ontwerp gebruikmaakte van het feit dat de magnetische deviatie rond die tijd in Parijs vrijwel nul was. Op hetzelfde exemplaar stonden nog drie andere zonnewijzers.

Magnetisch azimuthzonnewijzertje type Bloud (inv.nr. 132). De ellipsvormige urenschaal wordt verschoven met een datuminstelling op de onderzijde. (Foto: Jan ten Böhmer)

Zonnewijzers die gebruikmaken van het magnetische noorden zijn niet universeel bruikbaar, omdat de magnetische deviatie variabel is. Deze deviatie verschilt per plek op aarde, maar is ook variabel in de tijd. Een dergelijke zonnewijzer is dus niet alleen in een beperkt gebied bruikbaar, maar heeft ook een beperkte gebruiksperiode. Dat laatste maakt het soms mogelijk om een zonnewijzer te dateren. Soms is het mogelijk om de deviatie in te stellen en blijft de zonnewijzer dus wel bruikbaar.

Een schietlood aan een zonnewijzer dient om de juiste opstelling te realiseren. Bij een Augsburg-zonnewijzer helpt dat om hem goed horizontaal te stellen, bij de Ferguson Solar Chronometer om deze onder de juiste hoek voor de breedte te zetten.

De tien Nederlandse en vier Belgische leden die deelnamen hebben een zeer interessante en leerzame (mid)dag gehad. Het dagprogramma was uitstekend

voorbereid door Frans Maes en Eric Daled. Waarvoor hier nogmaals dank aan beide heren.

Op een excursiedag als deze vliegt de tijd om. Het motto dat we op de Hartmann-zonnewijzer zagen is dan ook toepasselijk:

Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis; et fugiunt freno non remorante dies.

Latijnse tekst en tweekoppige adelaar op de eerder genoemde diptiekzonnewijzer van Hartmann. (Foto: © Province de Liège - Musée de la Vie wallonne)

Vrij vertaald: De tijden verglijden en door de jaren heen worden wij stilaan ouder; de dagen vloeien onbetuegeld weg. Deze tekst is afkomstig uit de *Fasti*, een onvoltooide serie boeken over de Romeinse feestkalender van de dichter Ovidius (43 v. Chr. - 17 n. Chr.). Met behulp van astrologische, meteorologische, agrarische, mythologische en historische informatie wordt daarin elke maand beschreven en qua ontstaansgeschiedenis verklaard.

Met dank aan Ruud Hooijenga voor de verwijzing naar Ovidius. Vier foto's zijn van de auteur.

Noot van Frans Maes en Eric Daled: Wij bedanken de conservatrice van het museum Cécile Quoilin en de museummedewerkers Manon Collignon en Aurélie Lemaire voor hun welwillende medewerking aan dit project.

De videobeelden van de smartphone werden met de gratis Android-app "IP Webcam" (play.google.com/store/apps/details?id=com.pas.webcam) via wifi doorgegeven aan de laptop waarop de beamer was aangesloten. Deze tip van Ruud Hooijenga was essentieel voor het welslagen van de presentatie.